

Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ: ΡΟΕΤΑΕ
MINORES ΤΗΣ ΟΔΗΣΣΟΥ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

Όταν, πριν από χρόνια, δημοσίευσα την ανακοίνωσή μου για την εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων της Οδησσού το 19ο και 20ό αιώνα¹, έγραφα και για την ύπαρξη εκεί ενός ποιητή: του Θεμιστοκλέους Α. Σολομού². Αργότερα, έγραψα ειδικά για το Θεμιστοκλή Α. Σολομό και δημοσίευσα την ανέκδοτη ποιητική του συλλογή, η οποία βρίσκεται στο Τμήμα χειρογράφων και σπανίων βιβλίων της *Κρατικής Επιστημονικής Βιβλιοθήκης Gor'kij της Οδησσού* (Odesskaja gosudarstvennaja naučnaja biblioteka im. A. M. Gor'kogo), με αύξ. αριθμό 26³.

Στο δημοσίευσμά μου αυτό θα παρουσιάσω τρεις ποιητές της Ελληνικής Διασποράς στην Οδησό, για τους οποίους πιστεύω ότι αξίζει τον κόπο να αφιερωθούν μερικές σελίδες που τους ανήκουν⁴.

1. ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ Α. ΣΟΛΟΜΟΣ

Ο Θεμιστοκλής Α. Σολομός, για τον οποίο έγραψα παλαιότερα, ζούσε στην Οδησό στα τέλη του 19ου αιώνα. Είναι γνωστό ότι, την ανέκδοτη ποιη-

1. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Η εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων της Οδησσού το 19ο και 20ό αι.», *Διακονία. Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου*, (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής), Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 645-658. Ανακοίνωση, που έγινε στη ρωσική γλώσσα, στο Β' Έλληνορωσικό συμπόσιο, στη Μόσχα, με γενικό θέμα: *Ιστορικές σχέσεις των λαών της ΕΣΣΔ με την Ελλάδα το 19ο με αρχές του 20ού αι.* (30 Σεπτ.-7 Οκτ. 1985): «*Prosvešitel'skaja i kul'turnaja dejatel'nost' Grekov Odessy v XIX i XX vv.*», στο συλλογικό έργο: *Političeskie, obščestvennye i kul'turnye svjazi narodov SSSR i Grecii, Balkanskije Issledovanija*, vypusk 11., Μόσχα (Nauka), 1989, σσ. 190-199, 266.

2. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Η εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων της Οδησσού το 19ο και 20ό αι.», σ. 657.

3. Θεμιστοκλέους Σολομού, *Πατριωτικά Ποιήματα, 1889-1898*, Οδησσός, 1898. Έκδοση, Πρόλογος, Σημειώσεις Κωνσταντίνου Κ. Παπουλίδη, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 4 (1992) 141-220 και Κ. Κ. Παπουλίδης, «Θεμιστοκλής Α. Σολομός, Ένας ποιητής της Διασποράς», *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα, 1993, σσ. 707-711.

4. «Δεν είναι πάντοτε οι ισχυρές προσωπικότητες που αποτελούν τους καλύτερους μάρτυρες των πνευματικών κινήσεων: συχνά πρόσωπα λιγότερο δημιουργά καταθέτουν σαφέστερες και περισσότερο αμερόληπτες μαρτυρίες...», έγραφε χαρακτηριστικά ο Κ. Θ. Δημαράς, «Η Πάτρα, ι-διότυπο κύτταρο παιδείας», *Νέα Εστία* 1.1.1967, τεύχ. 948, σ. 18.

τική του συλλογή την αφιέρωσε, το 1899, στον «Εθνικό Ευεργέτη» Γρηγόριο Γρηγορίου Μαρασλή⁵. Επειδή δεν είχα καμιά πληροφορία για τη ζωή του, ανέφερα ότι «ίσως εργαζόταν σε κάποια από τις επιχειρήσεις του Έλληνα μεγαλεμπόρου ή ίσως δίδασκε σε κάποιο από τα σχολεία της Οδησού»⁶. Και στη συνέχεια, ανέφερα ότι «μεταξύ των Ελλήνων της Οδησού υπάρχει... και ένας Μιλτιάδης Σολομός του Ανδρέα, ο οποίος, το 1897, είχε ναυτιλιακό γραφείο»⁷. Από εκείνο το δημοσίευσμά μου (1992) και μέχρι σήμερα, στάθηκε αδύνατο να βρω νεότερα βιογραφικά στοιχεία για το Θεμιστοκλή Α. Σολομό, εκτός από την πληροφορία την οποία μας δίνει ο Ευθύμιος Καράκαλος, ο εφέτης Πατρών, ο οποίος είχε σταλεί στην Αυτοκρατορική Ρωσία, με σκοπό την προώθηση της κορινθιακής σταφίδας. Έγραφε, λοιπόν, ο Ευθύμιος Καράκαλος, στο αρκετά ενδιαφέρον έργο του, για τον Ελληνισμό της Ρωσίας, τα ακόλουθα:

«...Έτερον συγγενή του στρατηγού Κωνσταντά ε γνώρισα τον αγαθόν πρεσβύτεν και αγνά τηρούντα αισθήματα υπέρ πατρίδος κ. Τρικαλιώτην, ως και τον κ. Κομποθέκραν σφόδρα πατριώτην και ικανώς μορφωμένον και τους αδελφούς Σολωμού Κεφαλλήνας πάντας, ων ο έτερος επί πολλά έτη διετέλεσε Πρόξενος εν Ταΰγανίω»⁸.

Σχετικά με το έργο του Θ. Α. Σολομού πάντοτε, θα ήθελα να προσθέσω ότι, εκτός από την ποιητική του συλλογή, στην οποία αναφέρθηκα, βρέθηκε στη βιβλιοθήκη Γορ'kij της Οδησού και ένα ολιγοσέλιδο δημοσίευσμά του: [Θेम. Σολομός], *Η 23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1898 (Ημέρα της απελευθερώσεως της Κρήτης)*, Εν Οδησώ, τύποις Ν. Χρυσογέλου, 1898, σσ. 8. Περιεχόμενο του εντύπου είναι το ποίημα, το οποίο στην ανέκδοτη, μέχρι τότε, ποιητική του συλλογή είχε τον τίτλο: *Επί τη εξώσει του Οθωμανικού στρατού εκ Κρήτης (Οκτώβριος 1898)*⁹, από το οποίο παραλείπει τρία τετράστιχα. Για την ιστορία του εντύπου, νομίζω ότι αξίζει να αναφερθεί πως για να δει το φως της δημοσιότητας πήρε την άδεια (όπως και κάθε έντυπο στην Αυτοκρατορική Ρωσία του 19ου αιώνα) από την *Υπηρεσία της Λογοκρισίας*, στις 25 Νοεμβρίου 1898, ότι το έντυπο εκδόθηκε «προς όφελος των εν Κρήτη πασχουσών

5. Θεμιστοκλέους Σολομού, *Πατριωτικά Ποιήματα, 1889-1898*, Οδησός, 1898. Έκδοση, Πρόλογος, Σημειώσεις Κωνσταντίνου Κ. Παπουλίδη, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 4 (1992) 162 (Κρατική Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Γορ'kij, της Οδησού, χφ. 26, φ. III).

6. *Ο.π.*, σ. 154.

7. *Ο.π.*, σ. 155.

8. Ευθύμιος Καράκαλος, *Ημερολόγιον περιοδείας εν Ρωσία προς διάδοσιν της κορινθιακής σταφίδας*, Αθήνα (Κωνσταντινίδης), 1895, σσ. 194-195.

9. Θεμιστοκλέους Σολομού, *Πατριωτικά Ποιήματα, 1889-1898*, σσ. 212-217.

οικογενειών» και, τέλος, ότι το έντυπο κατατέθηκε στη βιβλιοθήκη (σήμερα Gog'kij) της Οδησσού, το 1899, με αριθμό εισαγωγής 2.249¹⁰.

2. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. Ι. ΧΑΡΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Τον ποιητή Γεώργιο Χαρατσόπουλο «γνώρισα» από την ποιητική του συλλογή, η οποία υπάρχει στη βιβλιοθήκη Gog'kij της Οδησσού¹¹. Ο ποιητής αναφέρει χαρακτηριστικά τα ακόλουθα για το έργο του, στη χωρίς σελιδαρίθμηση σελίδα, πριν από τη σελίδα 1:

*Μικροποτίστου κήπου μου, το πρώτ' είναι λουλούδι,
Είναι η πρώτη μου λαλιά, το πρώτο μου τραγούδι.
Του ζηλευτού Παράσχου μας την χάριν δεν την φθάνει,
Ούτε θα φθάση· πλην εμπρός... ο πόθος τι δεν κάμνει;*

Ο ποιητής έλαβε την άδεια δημοσιεύσεως από την Υπηρεσία της Λογοκρισίας της Οδησσού την 1η Αυγούστου 1887. Στη σελίδα 1 καταχωρεί την αφιέρωση στον πατέρα του:

ΤΩ ΣΕΒΑΣΤΩ ΜΟΙ ΠΑΤΡΙ
ΠΑΠΑ Ι. ΧΑΡΑΤΣΟΠΟΥΛΩ
ΑΦΙΕΡΩ

Ήταν λοιπόν ο ποιητής Γεώργιος Χαρατσόπουλος γιος του κληρικού «ΠΑΠΠΑ Ι (ΙΩΑΝΝΗ)» και ζούσε στην Οδησό.

Νομίζω ότι, η παράθεση των τίτλων των ποιημάτων του και οι ενθυμήσεις ή αφιερώσεις που αναφέρει θα μας βοηθήσουν, παρακάτω, να συντάξουμε μικρό βιογραφικό σημείωμα γι' αυτόν.

Εμπεριεχόμενα (σ. 163)

	Σελ.
1. Γνωμικά	1
2. Μόνη ξη η Αρετή	5
3. Η πηγή της ευτυχίας	5
4. Ο Νικήτας και η Μάρθα ¹²	7
5. Ύμνος τω Θεώ	43
6. Ύμνος τη Θεοτόκω	44

10. Ευχαριστώ, και εδώ, τον κ. Σ. Παραδεισόπουλο για την αποστολή του φωτοαντιγράφου, από την Οδησό.

11. Γεώργιος Π. Ι. Χαρατσόπουλος, *Ποιήματα*, Εν Οδησσώ (τύποις Ν. Χρυσογέλου) 1887, σσ. 163.

12. Το ποίημα επιγράφεται: «Διάφορα. Ο Νικήτας και η Μάρθα ή Ο Άρπαξ και η Θεία δίκη» (σ. 7). Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσώ 1887» (σ. 43).

7. Το αναχωρούν τέκνον ¹³	44
8. Εμπρός	46
9. Ο ασπασμός του φρουρού ¹⁴	46
10. Εις τον από των όπλων αποχωρισμόν ¹⁵	47
11. Η Ελλάς μονολογούσα ¹⁶	49
12. Το Πάτερ ημών ¹⁷	52
13. Η αυγή του χειμώνας ¹⁸	52
14. Η τυφλή επαίτις ¹⁹	53
15. Το ηθικόν βιβλίον ²⁰	54
16. Τη φιλιτάτι πατρίδι ²¹	55
17. Το εν τω στρατοπέδω όνειρον ενός στρατιώτου ²²	57
18. Εις την Σελήνην ²³	59
19. Περιγραφή της εν Ζάρκω μάχης ²⁴	61
20. Εις την φωνήν της πατρίδος	71
21. Εγέρθητε ²⁵	73

13. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος γραφής: «Εν Οδησσώ 1887» (σ. 46).

14. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν τω στρατοπέδω Ζάρκου. Απριλ. 1886» (σ. 47). Το χωριό Ζάρκο (του νομού Τρικάλων) μας είναι γνωστό από τα πολεμικά γεγονότα, που συνέβησαν εκεί, στον πόλεμο του 1897. [Πρβλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, (1977), σσ. 126-127, 130-132, 134, 136 και 143]. Από τον ποιητή όμως Γ. Χαρατσόπουλο πληροφορούμεθα ότι παρόμοια γεγονότα συνέβησαν και το 1886.

15. Το ποίημα επιγράφεται: «Κατά την εκ των τάξεων του στρατού απόλυσίν μου. Εις τον από των όπλων μου αποχωρισμόν» (σ. 47). Έχει και τις ακόλουθες πληροφορίες: «Εν Τρικκαλούς κατά την 2-αν Ιουνίου 1886» (σ. 47). «Εκ των στρατιωτικών μου αναμνήσεων 1886» (σ. 49).

16. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Βόλω Θεσσαλίας, Ιούνιος 1886» (σ. 51).

17. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος γραφής: «Εν Οδησσώ» (σ. 52).

18. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσώ 1886» (σ. 53).

19. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσώ 1886» (σ. 54).

20. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσώ 1886» (σ. 55).

21. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσώ 1887» (σ. 56).

22. Στο τέλος του ποιήματος υπάρχει η ακόλουθη σημείωση: «Εκ των στρατιωτικών μου αναμνήσεων παρά το στρατόπεδον εν τοις μεθορίοις, 16 Απριλ. 1886» (σ. 59).

23. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσώ, Μαΐου 1887» (σ. 61).

24. Ο τίτλος του ποιήματος είναι μόνο η λέξη «Περιγραφή» (σ. 61) και ακολουθεί η παρακάτω σημείωση: «Η κατά την 10-ην και 11-ην Μαΐου λαβούσης χώραν μάχης επί των ελληνοτουρκικών μεθορίων κατά το Ζάρκον, Γρεζάνο και Ελευθεροχώρι, μεταξύ του 2-ου τάγματος και 1-ου του 4-ου συντάγματος του πεζικού, και 14 χιλιάδων οθωμανικού στρατού». Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσώ 1887» (σ. 71).

25. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσώ 1886» (σ. 74).

22. Τοις αξιωματικοίς του ελληνικού στρατού ²⁶	74
23. Τοις στρατιώταις ²⁷	75
24. Εμπρός ²⁸	76
25. Το τελευταίον χαίρετε ²⁹	77
26. Επί τη διαλύσει του ελληνικού στρατού ³⁰	78
27. Μία πρωία ³¹	81
28. Ο Λοχαγός Πετρούτσος ³²	83
29. Ο Δήμαρχος. Σατυρικόν ³³	84
30. Η Θεοδώρα αιχμάλωτος της Χίου ³⁴	87
31. Η φιλόστοργος θυγάτηρ ³⁵	143
32. Οι δύο φίλοι ³⁶	145
33. Τη σεπτή μνήμη Αποστόλου Ν. Παρασκευά	150
34. Τω Υψηλοτάτω Διαδόχῳ Κωνσταντίνῳ αποσταλλέν Αυτῷ ³⁷	151
35. Επί τη αναμνήσει της Βασιλίσσης Όλγας ³⁸	154

26. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Τρίκαλα Θεσσαλίας, 22 Μαρτίου 1886» (σ. 74).

27. Ως τίτλο το ποίημα έχει την ακόλουθη φράση: «Προς τους συναδέλφους ανδρείους συστρατιώτας» (σ. 75) και στο τέλος την ακόλουθη: «Εν Τρικκάλους Θεσσαλίας, 22 Μαρτίου 1886» (σ. 76).

28. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Τρικκάλους Θεσσαλίας, 25 Μαρτίου 1886» (σ. 77).

29. Ως τίτλο το ποίημα έχει τη φράση: «Το τελευταίον χαίρετε του στρατιώτου» (σ. 77) και στο τέλος: «Εν Ζάκω Απρίλιος 1886» (σ. 78).

30. Ως τίτλο το ποίημα έχει τη φράση: «Επί τη πρώτη αγγελία, της διαλύσεως απράκτου του φιλοπάτριδος γενναίου ελληνικού στρατού» (σ. 78) και στο τέλος: «Εκ των στρατιωτικών μου αναμνήσεων. Εν Τρικκάλους Θεσσαλίας, 20 Φεβρουαρίου 1886» (σ. 81).

31. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Τρίκαλα, 23 Φεβρουαρίου 1886» (σ. 82).

32. Ο πλήρης τίτλος του ποιήματος είναι ο ακόλουθος: «Τω γενναίῳ λοχαγῷ Σπυρίδωνι Πετρούτῳ. Διοικητῇ του 4-ου λόχου, του 2-ου τάγμ. 4-ου Συντάγ.» (σ. 83) και στο τέλος αναφέρονται οι παρακάτω πληροφορίες: «Εκ των στρατιωτικών μου αναμνήσεων. Εν Οδησσῷ 1886» (σ. 84).

33. Ο πλήρης τίτλος του ποιήματος είναι ο ακόλουθος: «Ο υπερήφανος Δήμαρχος, και ο μέθυσος Γιάννης. Κατά τας παραμονάς των Δημαρχιακῶν ἐκλογῶν» (σ. 84) και στο τέλος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσῷ 1887» (σ. 87).

34. Μετά τον τίτλο υπάρχει η λέξη: «Δραματικόν» (σ. 87) και στο τέλος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσῷ 1887» (σ. 143).

35. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσῷ, 20 Σεπτεμβρίου 1887» (σ. 145).

36. Στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται ο τόπος και ο χρόνος γραφής: «Εν Οδησσῷ 21 Σεπτεμβρίου 1887» (σ. 150).

37. Ο πλήρης τίτλος του ποιήματος είναι ο ακόλουθος: «Τῷ Υψηλοτάτῳ Διαδόχῳ του Ελληνικού θρόνου Κωνσταντίνῳ (αποσταλλέν Αυτῷ κατά την ονομαστικὴν Αυτοῦ εορτὴν κατά τον Μάιον του 1887)» (σ. 151) και στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται η φράση: «Έγραφον εν Οδησσῷ κατά Μάιον 1887» (σ. 154).

38. Ο πλήρης τίτλος του ποιήματος είναι ο ακόλουθος: «Επί τη αναμνήσει της Α. Μ. της Βασιλίσσης (sic) Όλγας, προστάτιδος του εν Οδησσῷ Ελλην. παρθενευγαίου, και της Βασιλικῆς οικογενείας» (σ. 154) και στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται η φράση: «Εν Οδησσῷ 1887» (σ. 157).

36. Υπέρ των παθόντων υπό της πυρκαϊάς εν Χρυσουπόλει³⁹ 157
 37. Λόγος επί τω θανάτῳ του ἥρωος Κωνσταντίνου Λώρη⁴⁰ 159

Τα περισσότερα ποιήματά του τα έγραψε ο ποιητής το 1886 ή στην Οδησό ή στα Τρίκαλα, απ' όπου είχε και πολλά στρατιωτικού περιεχομένου ερεθίσματα. Είναι, οπωσδήποτε, ο Γεώργιος Χαρατσόπουλος ένας από τους Έλληνες της Οδησού, οι οποίοι ήλθαν στην Ελλάδα να πολεμήσουν, κατά τη γενική επιστράτευση του 1886⁴¹. Εκεί όμως έμαθε ότι δεν θα συνεχιστεί ή δεν θα γίνει ο πόλεμος! Και αυτός που ήλθε από την Οδησό, να πολεμήσει με τους *Ελληνοσυντρόφους* του κατά των Τούρκων (σ. 79), απογοητεύτηκε και έγραψε με λύπη:

*Κλαύσε, ω καρδιά μου, κλαύσε,
 εις θερμά δάκρυα λύσου·
 να ελπίζης πλέον παύσε,
 απωλέσθη η ελπίς σου. (σ. 80).*

Η απογοήτευσή του αυτή έγινε διαμαρτυρία και τραγική διαπίστωση:

*Το εμπρός, έγειν' οπίσω,
 Τας ελπίδας μου και όπλα, διατάσσουνι ν' αφήσω.
 Οι δειλοί μας κυβερνήται*

39. Ο πλήρης τίτλος του ποιήματος είναι ο ακόλουθος: «Τοις ομογενέσιν ημών. Υπέρ των εν Χρυσουπόλει Κωνσταντινουπόλεως υπό της πυρκαϊάς παθόντων την 2 Αυγούστου 1887» (σ. 157) και στο τέλος του ποιήματος αναφέρεται η φράση: «Εν Οδησώ Αυγούστου 1887» (σ. 159).

40. Ο πλήρης τίτλος του ποιήματος είναι ο ακόλουθος: «Λόγος έμμετρος. Επί τω θανάτῳ του ἥρωος ταγματάρχου Κωνσταντίνου Λώρη» (σ. 159).

41. Πρβλ. και την ενδιαφέρουσα αρχειακή πληροφορία, την οποία έφερε στο φως της δημοσιότητας το 1996 στην Οδησό ο υφηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του πανεπιστημίου της Οδησού G. M. Pjatigorskij, όταν μίλησε με θέμα: «Οι εξεγέρσεις στις ελληνικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 1878 και οι Έλληνες της Οδησού» (στη ρωσική γλώσσα), στο συνέδριο που διοργάνωσαν εκεί (25 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 1996) από κοινού το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του πανεπιστημίου της Οδησού, με γενικό θέμα: «Οι Έλληνες στην Ουκρανία (18ος-20ός αι.), Κοινωνική ζωή, Εμπόριο, Πολιτισμός». Βλ. και C. Papoulidis, «Le congrès sur le thème: Les Grecs en Ukraine (XVIIIe-XXe siècles), Vie Sociale-Commerce-Culture; Odessa, 25 septembre-2 octobre 1996», *Balkan Studies* 37 (1996) 367-371 και Κ. Κ. Παπουλίδης, «Ελληνοουκρανικές πολιτιστικές σχέσεις: 1. Το χρονικό του συνεδρίου: «Οι Έλληνες στην Ουκρανία (18ος-20ός αι.), Κοινωνική ζωή-Εμπόριο-Πολιτισμός», Οδησός, 25 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 1996», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 9 (1997) 321-327. Ο G. M. Pjatigorskij ανέφερε ότι, οι αρχειακές πηγές της Οδησού περιέχουν κατάλογο 68 Ελλήνων της Οδησού, οι οποίοι ήλθαν ως εθελοντές στην Ελλάδα να πολεμήσουν «για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας» το 1878. Και ο Γεώργιος Χαρατσόπουλος, ακολουθώντας μάλλον αυτή την παράδοση, ήλθε στη γενική επιστράτευση του 1886, η οποία πραγματοποιήθηκε στην προετοιμασία για την εξέγερση στην Ήπειρο. Εξάλλου, όπως είναι γνωστό, με τα γεγονότα του 1885-1886 έλκεισε το σημαντικό κεφάλαιο της νεοελληνικής ιστορίας, το οποίο άνοιξε με τα γεγονότα της Ανατολικής Κρίσης του 1875-1878.

μ' αποτρέπουν να τιμήσω,
σε, ω όπλον μου και ξίφος. (σ. 80).

Χαίρετε ονειράτά μου
της πατρίδος μεγαλείου·
είθε να μη εγεννώμην
επί γης της υψηλίου
Είθε Έλλην να μη ήμην.
Είθε, είθε του πολέμου να μη ήκουον την φήμην. (σ. 81).

3. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗΣ

Όταν, το Μάιο του 1993, επισκέφτηκα τη Μόσχα μαζί με την τότε διευθύντρια του Ιστορικού Αρχείου του υπουργείου Εξωτερικών κ. Δόμνα Δοντά και τον τότε Γενικό Διευθυντή των Γενικών Αρχείων του Κράτους κ. Ν. Καραπιδάκη⁴², τότε επισκεφθήκαμε και το *Κρατικό Αρχείο της Ρωσικής Ομοσπονδίας* (Gosudarstvennyj Archiv Rossijskoj Federacii), όπου, όπως ανέφερα και παλαιότερα, βρίσκεται και η αρχειακή μονάδα της βασιλικής οικογενείας της Ρωσίας⁴³.

Εκεί, μεταξύ των άλλων, μας επιδείχτηκε από τον τότε διευθυντή του αρχείου κ. S. V. Mironenko και τους συνεργάτες του και ένα χειρόγραφο βιβλίο, γραμμένο με θαυμάσια καλλιγραφική δεξιότητα, όπου αντικρίσαμε ένα ποίημα σε 62 τετράστιχα, με την επικεφαλίδα: **Ο ΑΙΜΑΤΗΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ 1877 ΚΑΙ ΤΟΥ 1878**. Πρόκειται για το χειρόγραφο Fond 678, Opis'1, ed.hr. 147, ll. 17^ν, όπου στην τελευταία σελίδα (l. 17^ν) διαβάζουμε τη φράση: *Εγράφη εν Οδησσώ την 20ήν Δεκεμβρίου 1878 και δίπλα, με άλλη γραφή, στη ρωσική γλώσσα: Bsep[ɔ]da[n]nešij ruku polozi[l] sočinitel' podpolkownik Aristid Hrisovergi* (= Αφωσιωμένος [στο Μονάρχη] το παρέδωσε με τα χέρια του ο συντάκτης αντισυνταγματάρχης Αριστείδης Χρυσοβέργης). Στη σελίδα 2 (l. 2) υπάρχει η ακόλουθη φράση: *Προς την Α. Α. Μεγαλειότητα τον Αυτοκράτορα πασών των Ρωσικών Αλέξανδρον τον II κτλ. κτλ. κτλ. Ο αιματηρός πόλεμος του 1877 και 1878. Προσφώνησις και ακολουθούν τα 62 τετράστιχα, τα οποία αναφέραμε. Από το πρώτο μέχρι και το πεντηκοστό έβδομο τετράστιχο ακολουθεί η επωδός:*

Αὐτ' ἦν βουλὴ Ὑψίστου

42. Για περισσότερα βλ. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Η σημασία των αρχείων της Ρωσίας για την ελληνική ιστορία», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994) 165-196 (βλ. ιδίως τις σσ. 195-196).

43. *Ο.π.*, σσ. 171-172 και 195-196.

Του ποιητού και κτίστου.

Ο ρωσο-τουρκικός πόλεμος του 1877-1878 υπήρξε, όπως είναι γνωστό, νικηφόρος για την Αυτοκρατορία της Ρωσίας, η οποία θεσμοθέτησε τη νίκη της με τη γνωστή συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (3 Μαρτίου 1878)⁴⁴, μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας.

Αυτή τη νίκη χάριξε και ο ομογενής Αριστείδης Χρυσοβέργης και αφιέρωσε στον Αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλέξανδρο Β' (1855-1881) το ιστορικού περιεχομένου ά τ ε χ ν ο ποίημά του.

Ας δούμε μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το ποίημα αυτό:
Τι είναι οι Ρώσοι;

6. *λαός γενναίος κι' ευλαβής Γίγας Ορθοδοξίας,
Το κλέος και το καύχημα Ενδόξου Μοναρχίας.*

Και οι Τούρκοι;

38. *Κ' εντεύθεν ήλλαξε μορφήν η θέσις του πολέμου,
Παραιτηθέντες προς καιρόν εκ κατοχής του Αίμου.*

Και τα αποτελέσματα του πολέμου;

41. *Τέσσαρας μήνας χύνεται ως ποταμός το αίμα,
Κι' η νίκη εις τα όπλα μας προσέφερε το στέμμα.*

42. *Πεντακισμήριος στρατός κατέθεσε τα όπλα,
Προς θρίαμβον των όπλων μας και του Χριστού την δόξα.*

Ο Αριστείδης Χρυσοβέργης, όμως, έμπλεος χαράς από τη νίκη του ρωσικού στρατού κατά των Τούρκων και τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που ακολούθησε, δεν φαίνεται να γνωρίζει τις συνέπειες αυτής της νίκης και της συνθήκης για την ιστορική του πατρίδα. Τον ενδιέφερε, όπως φαίνεται, η νίκη των Ρώσων και ο ίδιος, με αφορμή τη νίκη αυτή, βρήκε την ευκαιρία να συντάξει το ποίημά του αυτό και να το αφιερώσει στον τότε Αυτοκράτορα της Ρωσίας. Μπορεί ο συντάκτης να μη είχε κατορθώσει να διακριθεί ως ποιητής, αλλά το έργο του, ύστερα από την αφιέρωση, πήρε τη θέση του στα τσαρικά αρχεία, από το 1878, και αργότερα, μετά την επανάσταση του 1917, όταν τα τσαρικά αρχεία πήραν τη θέση τους στα αρχεία του κομμουνιστικού κόμματος της Σοβιετικής Ενώσεως⁴⁵, διασώθηκε και το έργο του αντισυνταγμα-

44. Για περισσότερα βλ. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. 1, Αθήνα, 1963, σσ. 98-101. Λ. Α. Γ., *Η κατά της Μακεδονίας επιβουλή*, Αθήνα, 1966, σ. 36. Χρ. Νάλτσας, *Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και ο Ελληνισμός*, Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 60. Χ. Γ. Νικολάου, *Διεθνείς πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες-συμφωνίες και συμβάσεις*, Αθήνα, 1980, σσ. 126-129.

45. Για περισσότερα βλ. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Η σημασία των αρχείων της Ρωσίας για την ελληνική ιστορία», *Βαλκανικά Σύμμεκτα* 5-6 (1993-1994) 171-175 (βλ. ιδίως τις σσ. 194-196).

τάρχη του τσαρικού στρατού Αριστείδη Χρυσοβέργη.

Ποιος ήταν όμως ο Αριστείδης Χρυσοβέργης; Αναφέρθηκα προηγουμένως ότι η Ελλάδα ήταν η ιστορική πατρίδα του Χρυσοβέργη, αλλά αυτό είναι σχετικό, διότι ο Χρυσοβέργης δεν ήταν κάτοικος της Οδησσού, αλλά πήγε στην Οδησσό από την Ελλάδα.

Ο Αριστείδης Χρυσοβέργης γεννήθηκε στη Μεσημβρία της Θράκης και ήταν αξιωματικός του ελληνικού στρατού και εμπνευστής και ιδρυτής της μυστικής εταιρείας των *Ευαγγελιζομένων*⁴⁶. Στην αρχή της σταδιοδρομίας του ήταν οπαδός του «γαλλικού» κόμματος, αλλ' αργότερα μεταστράφηκε προς το «ρωσικό». Στο θέμα των *αυτοχθόνων* και *ετεροχθόνων* υποστήριξε τους τελευταίους. Από τη συγγραφική του δραστηριότητα πληροφορούμαστε ότι καταφερόταν εναντίον των Βαυαρών, αλλά σεβόταν τον Όθωνα. Στον Κριμαϊκό πόλεμο κατατάχτηκε στο εθελοντικό σώμα που ονομάστηκε *Ελληνική Λεγεώνα* στην Κριμαία, την οποία τελικά διοίκησε. Είναι γνωστό ότι στην *Ελληνική Λεγεώνα* υπηρέτησαν Βούλγαροι και Σέρβοι.

Ο Αριστείδης Χρυσοβέργης έφτασε μέχρι το βαθμό του συνταγματάρχη⁴⁷. Έγραψε κυρίως τα ακόλουθα έργα:

1. *Διογένης ή η ενεστώσα κατάσταση της Ελλάδος*, Ύδρα, 1836. Αντιβαρικό κυρίως κείμενο.
2. *Απάντησις επί δύο άρθρων του «Αιώνος»*. «*Η Εταιρεία*» κατά του *συννοικισμού των Θράκο-Βουλγάρο-Σέρβων*, Αθήνα, 1847. Υποστήριξε τους ετερόχθονες.
3. *Περί πολιτικής και κοινωνικής ασφαλείας*, 1851. Περιγράφει τη ζωή των φυλακών του Ναυπλίου⁴⁸.
4. *Η Ελληνική Επανάστασις*, Ερμούπολις, 1853, σσ. 80. (φωτοτυπική ανατύπωση: Αθήνα, Καραβίας, 1971). Και εδώ υποστήριξε τους ετερόχθονες⁴⁹.

46. Για περισσότερα βλ. Β. Βλ. Σφυρόερας, «Η "Αδελφότης των Ευαγγελιζομένων", μυστική επαναστατική οργάνωσις του 1849», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, περίοδος δευτέρα, 23 (1972-1973) 204-236.

47. Archiv Vnešnej Politiki Rossii, Fond Glavnyj Archiv, II-6, 1857, delo 58, l. 6 και Fond Missij v Afinah 1857, delo 712, l. 152, 279, 1858, delo 730, l. 160.

48. Για περισσότερα βλ. Β. Βλ. Σφυρόερας, *ό.π.*, σ. 215. Πρβλ. και για άλλα έργα του Χρυσοβέργη στη σ. 215, παραπομπή 1.

49. «Τοσούτον ανύπαρκτος ήτο και είναι η ιδέα της διαιρέσεως ταύτης, ώστε και αυτήν ακόμη την επί της εν Αθήναις εθνικής συνελεύσεως επάρατον μεταξύ αυτοχθονισμού έριν, εν ω τοσαύται επροτείνοντο βαθμολογικά διαιρέσεις αποκλεισμού δικαιωμάτων, δεν ήλθεν εις την κεφαλήν κανενός εκ των θηρευόντων αφορμάς και προφάσεις εθνικού διαμελισμού να προτείνη και νέαν διάκρισιν Ελλήνων και μη Ελλήνων ετεροχθόνων. Η διαιρέσις ετεκταίνετο και τεκταίνεται εξωθεν υπό των έχόντων συμφέρον να πιστευθή τουλάχιστον, αν πραγματικώς δεν ήθελε κατορθωθή. Εκ τούτου τα πλημμυρίζοντα προ τίνος καιρού εις την Τουρκίαν σλαβικά φυλλάδια εκ τούτου αι καταδιώξεις Ελλήνων ιερέων και η υπ' άλλων αντικατάστασις αυτών. Αλλ' αι τοιαύται προσπάθειαι δεν αποδεικνύουν υπάρχουσαν κατάστασιν πραγμάτων, αλλά μεταβολής

5. *Ιστορία της Ελληνικής Λεγεώνας*, τόμος πρώτος, Οδησσός, 1887, σσ. 126⁵⁰.

Τέλος, με τον Αριστείδη Χρυσοβέργη ασχολήθηκαν όχι μόνο όσοι έγραψαν για τη *Μεγάλη Ιδέα*, αλλά και όσοι ασχολήθηκαν, όπως αναφέραμε, με τους *αυτόχθονες* και τους *ετερόχθονες*, του 19ου αιώνα⁵¹. Βέβαια, θα πρέπει να σημειώσουμε, νομίζω, εδώ, με την ευκαιρία των πανηγυρισμών και της χαράς του Α. Χρυσοβέργη από τη νίκη των Ρώσων το 1877-78, τη χαρακτηριστική φράση του Παν. Γ. Καγιά: *Το ξανθόν γένος κλείνει με τη Μεγάλη Βουλγαρία, που δημιουργεί στον Άγιο Στέφανο, το δρόμο για τη Μεγάλη Ιδέα στην Ελλάδα*⁵².

καταστάσεως επιθυμίαν. Εκ τούτου η εναγώνιος νόθευσις αριθμών στατιστικών, η εξαπατώσα τον κόσμον, και εις τρόπον γελοίον σμικρύνουσα τον Ελληνικόν πληθυσμόν, και ως μη Έλληνας κατατάσσουσα τους την αλβανικήν και την κουτσοβλαχικήν γλώσσαν λαλούντας. Περί τούτου θέλομεν ίσως ενασχοληθή άλλοτε σπουδαιότερον· αρκεί προς το παρόν η επανάληψις ότι δεν πρέπει να παγιδεύεσθε εις τας βεβαιώσεις των αντιπάλων σας, ούτε να εκλαμβάνετε τους αγώνας των εις απόδειξιν υπέρξεως των παρ' αυτών ποθουμένων». Αριστείδης Χρυσοβέργης, *Η Ελληνική Επανάστασις*, Ερμούπολις, 1853, σσ. 78-80.

50. Στον ψευδοτίτλο αναφέρονται τα ακόλουθα: «Ολίγαι λέξεις περί του σώματος των εθελοντών Ελλήνων και μετά ταύτα Ελληνική λεγών (sic) Αυτοκράτορος Νικολάου του Πρώτου. Ιστορική διήγησις συνταχθείσα υπό του συνταγματάρχου του αυτοκρατορικού στ[ρ]ατού Αριστείδου Χρυσοβέργη. Εν Οδησσώ 1887». Ακολουθεί η αφιέρωση: «Τη ιερὰ κόνει των πεσόντων κατά τον πόλεμον 1853, 54, 55 και 56 εν Τουρκία, εν Κριμαία και εν Σεβαστουπόλει εθελοντών Ελλήνων».

51. Éd. Driault et M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, t. II par É. Driault, Παρίσι (PUF) 1925, σσ. 373-388. Θέμης Ασρινός (= Δ. Μπίτσιος), *Η μεγάλη ιδέα του Ελληνισμού*, Αθήνα, 1945. Δ. Α. Ζακυνθός, *Η πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, 1965, σσ. 47-56. Κ. Θ. Δημαράς, «Της μεγάλης ταύτης Ιδέας», *Γατρολογιοτεχνική Στέγη*, Άνοιξη 1970, σσ. 35-41. Β. Βλ. Σφυρόερας, *ό.π.* (παραιοτυπή αριθ. 46). Nadja Danova, *Nacionalnijaat vāpros v Grăckite političeski programi prez XIX vek*, Σόφια (Nauka i Izkustvo) 1980, σσ. 118-119, 163, 170-171. Maria N. Todorova, «The Greek Volunteers in the Crimean War», *Balkan Studies* 25 (1984) 539-563. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα (Πολύτυπο) 1988, σσ. 35, 53, 62, 188, 240, 251 και 332. Πρβλ. και Κώστας Αυγητίδης, *Εθελοντικά στρατιωτικά τμήματα από Έλληνες της Ρωσίας κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πριν και μετά το 1821*, Αθήνα, 1993, σσ. 141-172, 189-192.

52. Παν. Γ. Καγιάς, *Χωρίς φόβο και πάθος: Η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα (Ι. Σιδέρης), 1980, σ. 42.